

Костриця М.Ю.

Географічно-краєзнавчі дослідження в роки Другої світової війни

Історія розвитку географічно-краєзнавчих в період Другої світової війни належить до малодосліджених тем. Джерельна база з цієї проблеми лише в роки здобуття Україною державної незалежності поволі позбавляється грифів “Для службового користування” і стає надбанням дослідників.

Незважаючи, що у 30-і роки вище партійно-державне керівництво СРСР розгромило краєзнавчий рух в Україні, Й. Сталін на початку війни неодноразово звертався з відозвами до народу успадковувати героїчні традиції вітчизняної історії, закликаючи співвітчизників пам’ятати про подвиги Невського, Мініна і Пожарського, Нахімова, Ушакова, Суворова, Хмельницького та інших харизматичних постатей нашого історичного минулого. Іменами видатних діячів минулого було названо воєнні відзнаки, партизанські загони, військові з’єднання, що відзначилися на полях битв. На допомогу у боротьбі з загарбниками Й. Сталін активно залучав і церкву. Було реанімовано і краєзнавство, а домінуюче місце в його тематиці посідало патріотичне виховання.

Метою статті є висвітлення практичного застосування географічно-краєзнавчих досліджень в період Другої світової війни.

В перші роки війни ще було далеко до переможних фанфар, але ідеологічно спрямована державна машина чітко дотримувалася сталінських вказівок і робила все можливе для піднесення бойового духу військ та населення. Цій благородній справі мало служити й краєзнавство. Улітку 1942 року Народний комісаріат України рекомендував науковим та культурно-освітнім установам “посилити збирання матеріалу з історії краю й про участь місцевого населення у Великій Вітчизняній війні”¹.

Знаходячись в евакуації, українські вчені зверталися до вікової історії народу, шукали в ній джерела героїзму воїнів в роки смертельного двобою. Патріотична тематика була провідною і у діячів культури.

Після визволення України РНК УРСР і ЦК КП(б)У в постанові від 1 квітня 1944 р., надаючи виняткового значення увічненню пам'яті воїнів і партизанів, які загинули в боях за визволення країни від німецько-фашистських окупантів, зобов'язали місцеві радянські і партійні органи взяти на облік всі військові кладовища, занести їх у книгу пам'яті, привести в упорядкований вигляд, встановити пам'ятники на великих братських могилах².

Наприкінці серпня 1944 року Раднарком України прийняв Постанову "Про заходи по створенню документальної бази по історії України та історії Вітчизняної війни і впорядкуванню архівного господарства УРСР". Ставилося завдання протягом 1944 року провести ремонт архівних приміщень і розпочати впорядкування матеріалів. Документи окупаційних властей згідно розпорядження передавалися до архівів НКВС. Зазначимо, що лише частину з них в роки незалежності передано до архівів загального користування. З метою підготовки кадрів для архівної справи планувалося відкрити аспірантуру при Центральному державному історичному архіві³.

Та повернемося до початкового періоду війни, коли неоцінений досвід вчених, в тому числі і географів, став конче потрібний для організації опору загарбникам.

Як і багато інших сторінок вітчизняної історії роль географічної науки у розгромі фашистсько-німецьких загарбників в роки Другої світової війни протягом тривалого часу свідомо замовчувалася офіційною владою і лише останнім часом з'явилися перші публікації, присвячені цій малодослідженій темі. Насамперед, слід відзначити праці доктор географічних наук, професора Чернівецького університету Я. І. Жупанського⁴. Автор чи не вперше,

узагальнивши напрацювання фахівців з різних напрямів географії, розкриває прикладний характер географічної науки для забезпечення потреб діючої армії, оборонної промисловості тощо⁵.

Через тимчасову окупацію території України практично всі науково-дослідні заклади і вузи було евакуйовано на схід, науково-дослідні роботи майже припинились, ішов процес прискорення підготовки вчителів, працівників гідрометеослужби і топографо-картографічної служби, які з перших днів війни було повністю воєнізовані і працювали для потреб діючої армії.

Розвиток географічно-краснавчих досліджень здійснювався за такими пріоритетними напрямами: збір метеорологічної інформації, гідрометеорологічне забезпечення при форсуванні водних об'єктів, підготовка топографо-геодезичних карт. Зупинимось докладніше на кожному з них.

З початком воєнних дій, Головне управління гідрометеослужби було реорганізоване на Головне управління гідрометеослужби Червоної Армії. На місцях діяли територіальні гідрометеослужби, підпорядковані штабам відповідних військових округів. При штабах армій і фронтів функціонували гідрометеовідділення з мережею метеопостів. Згодом, при штабах фронтів були організовані і фронтові гідрометеостанції, що виконували великий обсяг спостережень, у тому числі й актинометричні⁶. Перед Гідрометеослужбою було поставлено такі завдання: збір і передача гідрометеорологічних даних прифронтної зони; забезпечення військових частин метеорологічними і гідрологічними прогнозами, інформацією про режим річок, льодову обстановку, стан переправ; складання погодних характеристик районів аеродромів; анемометричні зйомки міст; відбудова мережі станцій і постів та ін.

Діяльність гідрометеорологічної служби в роки війни відбувалася у виключно складних умовах. Справа в тім, що на величезній території Європи, від лінії фронту і до

Британських островів не функціонувала жодна метеостанція, дані якої можна було б використати для прогнозування. Учасники війни з обох сторін з метою засекречування інформації припинили відкриті передачі в ефір метеозведень. Відомості про погоду набули стратегічного значення. Для практичних потреб було налагоджено отримання і використання при синоптичному аналізі спостережень екіпажів літаків як радянських, так і союзників, які виконували бойові операції над територією, зайнятою противником. В особливо відповідальних випадках виконувались спеціальні польоти бойовими літаками для розвідок погоди, а в 1943 році було організовано спеціальний авіапункт для систематичної розвідки погоди над зайнятою противником територією⁷.

Метеоспостереження велись партизанськими загонами і спеціальними розвідувальними групами. На особливу увагу заслуговує подвиг метеорологів і гідрологів, які виконували гідрометеоспостереження на тимчасово окупованих територіях. Вже в 1941 році на цих територіях діяло 70 підпільних метеопостів, в 1942 році — 97, а в 1943 — 134⁸.

Вкрай необхідною було метеорологічна інформація для авіації. Адже жодний літак не може бути випущеним у політ без зведення про стан погоди на трасі польоту, а також — про прогноз погоди на зворотному шляху. Метеорологічні підрозділи Військово-Повітряних сил забезпечували оперативну інформацію про стан атмосфери, про зміни погоди, про місцеві її особливості, що мало велике значення за умов неодноразових передислокацій з'єднань.

Велика увага зверталася на метеорологічні прогнози у період наступальних операцій (довгострокові, середньострокові і короткострокові прогнози). Загальновідомо, що обложні дощі, низька хмарність виключають діяльність авіації, прицільну стрільбу артилерії, а рясні дощі розмивають ґрунтові дороги, польові аеродроми, під'їзди до переправ, що унеможливило застосування важкої техніки, зокрема бронетанкових військ⁹.

Під час військових дій важливим напрямом географічних досліджень було гідрометеорологічне забезпечення при форсуванні річок, зокрема повноводних — Десни, Дніпра, Дністра, Прип'яті, Пруту та ін. З цією метою складалися карти передбачуваної гідрологічної ситуації на період форсування. Давалися детальні описи водних рубежів, прогнозно-розрахункові дані про можливі коливання рівнів і про льодовий режим. До більшої достовірності виконувалося метеорологічне аерознімання і спеціальне рекогносцирування на місцевості розвідувальними групами. В ході самого форсування біля переправ створювалися водомірні пости, для командування складалися короткотермінові прогнози гідрологічного режиму річок. Від глибин водної перешкоди, характеру дна, ухилу берегів, швидкості течії, товщини льодового покриву залежав вибір типів і кількості машин, танків, артилерії та іншої техніки, групування військ. У великій мірі від стану річок, боліт, штучних водоймищ залежав успіх наступальних операцій.

Особливо відповідальні завдання довелося вирішувати гідрометеослужбі у другій половині 1943 року. Поряд з метеозабезпеченням бойових дій авіації, метеослужби повітряних армій розв'язували також важливі завдання по обслуговуванню великих десантних операцій, що виконувались для захоплення плацдармів на правому березі Дніпра. Форсування Дніпра у вересні–жовтні 1943 року у районі м. Кременчука відбувалося вночі в тумані, коли авіація противника не змогла діяти. У жовтні–листопаді на 69 переправах через Дніпро застосовувалось димомаскування¹⁰.

У топографо-геодезичному забезпеченні бойових дій військ у ході війни важлива роль належала воєнно-топографічній службі. Її головні зусилля були спрямовані насамперед на всебічне і повне забезпечення військ топографічними картами і вихідними геодезичними даними.

Топографічні карти використовувалися командирами і штабами усіх ступенів при плануванні та організації операцій

і бою, при визначенні координат цілей, прив'язці бойових порядків військ та орієнтуванні на місцевості.

Бланкові карти використовувались як топографічні основи для виготовлення різних спеціальних карт і бойових графічних документів, а також в штабах для наочного відображення бойової обстановки.

На розвідувальних картах зображувались бойові порядки й розміщення військ і техніки противника, його оборонні споруди і вогневі точки, а також найхарактерніші орієнтири та об'єкти місцевості.

Танкові карти мали додаткову інформацію про стан шляхів, прохідність місцевості поза шляхами тощо.

Одним з головних завдань було забезпечення військ вихідними геодезичними даними. Геодезичні, топографічні моторизовані загони виконували спеціальні роботи по згущенню і розвитку опорних геодезичних сіток в позиційних районах артилерії, здійснювали топоприв'язку її бойових порядків, визначали координати найважливіших цілей та об'єктів противника, надавали практичну допомогу в технічній підготовці особового складу артилерійської топографічної служби¹¹.

При розв'язанні завдань топографо-геодезичного забезпечення бойових дій військ широко використовувалися матеріали повітряного фотографування. Вміле дешифрування матеріалів аерофотознімання Дніпра і прилеглих районів Правобережної України у вересні 1943 року дозволило визначити в обороні противника ділянку з меншою кількістю укріплень, що й було успішно використано військами 1-го Українського фронту¹².

Поряд із забезпеченням військ картами та вихідними геодезичними даними, складанням за аерознімками розвідувальних карт та інших документів, військові топографи і картографи в роки війни виконували й багато інших спеціальних завдань — топографічні знімання і рекогносцировки, пошуки і знімання польових аеродромів, злітних

майданчиків для літаків, виготовляли рельєфні карти і карти водних рубежів тощо.

Спецзагони військових топографів і картографів брали участь в геологорозвідувальних експедиціях по пошуках важливих для оборони корисних копалин, проводили географічні дослідження на Уралі, в Середній Азії, Казахстані.

Військовий топограф, уродженець Житомирщини (від 1970 р. — підполковник запасу) В. Г. Василевський під час війни у складі особливого загону брав участь у підготовці воєнних карт території Ірану, гірських масивів Тянь-Шаню, Памиру, найбільшого льодовика світу — Федченка, пустелі Кара-Кум, плато Усть-Курт. За створення карт високогірних районів удостоєний Державної (Сталінської) премії¹³.

Здійснюючи важливі прикладні географічно-краєзнавчі дослідження фахівці різних спеціальностей вносили посильний вклад у велику справу Перемоги.

Примітки:

¹ Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К., 1989. – С. 18.

² Культурне будівництво в Українській РСР. – К., 1961. – Т. 2. – С. 32–33.

³ Там само. – Т. 2. – С. 63

⁴ *Жупанський Я.І.* Історія географії в Україні. – Львів: Світ, 1997. – С. 126–129.

⁵ *Жупанський Я.І.* Прикладний характер географії в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Український географічний журнал. – 1995. – № 1–2. – С. 3–6.

⁶ Там само. – С. 3.

⁷ *Кравченко И.В.* Метеорологическое обеспечение авиации в Великую Отечественную войну // Метеорология и гидрология. – 1975. – № 5. – С. 14–19.

⁸ *Богатырь Т.К., Шмаков В.М.* Гидрометеорологическое обеспечение боевых действий войск на Украине в годы Великой Отечественной войны // Метеорология и гидрология. – 1975. – № 5. – С. 20–24.

⁹ *Джоган Я.Е.* Гидрометеорологическое обеспечение наземных войск Красной Армии // Метеорология и гидрология. – 1975. – № 5. – С. 9–13.

¹⁰ Федоров Е.К. Гидрометслужба СССР в Великой Отечественной войне // Метеорология и гидрология. – 1975. – № 5. – С. 3–8.

¹¹ Жупанський Я.І. Прикладний характер географії в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. // Український географічний журнал. – 1995. – № 1–2. – С. 3–6.

¹² Бызов Б.Е. Военные топографы в годы Великой Отечественной войны // Геодезия и картография. – 1975. – № 5. – С. 1–11.

¹³ Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. – К.: УРЕ, 1973. – С. 599; Славный путь русских топографов // Военные знания. – 1992. – № 2–3. – С. 9; Молодик В. І побував на захмарних верховинах // Зоря Полісся (Радомишль). – 1994. – 21 груд.

Головко М.Л.

Громадські організації та рухи України періоду Великої Вітчизняної війни у сучасній історіографії

Історія суспільно-політичних об'єднань і рухів України завжди перебувала під увагою науковців. Евристичний потенціал даної теми приваблював можливість з'ясування мотивацій та механізмів суспільної організації, творчої самодіяльності, світоглядних орієнтирів різних груп і категорій населення, політичних тенденцій, що виявлялися у різних формах та обставинах.

Але особливо актуальною ця проблематика стала в радянські часи. Творці принципово нової, соціалістичної (насправді — більшовицької) моделі суспільства постійно потребували науково подібної апологетики теорії і практики державного будівництва за комуністичними ідеалами. Як стрижнева лінія всієї агітаційно-пропагандистської роботи (а їй надавалося, можливо навіть більше значення, ніж економічним і соціокультурним перетворенням) обґрунтування тез про найвищий рівень демократизму в Радянському Союзі стало головним завданням історичної науки. В цьому